

TÜKÖRKÉPEK

IN FORO CONSCIENTIÆ

Csepregi Zoltán

„AZ ÉN LELKIISMERETEM SZABAD ÉS MEG VAN VÁLTVA”

LUTHER ÉS A SZERZETESI FOGADALOM 1521-BEN

„Szüzességet fogadni nem egyéb – mondta Martinus doktor –, mint elátkozni és kárhozatni a házasság szent intézményét. Mert a pápaságban mindenki, aki lelketlen [geistlos], akarom mondani, lelkesz [geistlich] lesz, amikor felszentelik, körül-cicomázott és elpalástolt szavakkal lemond a házasságról, és nem egy bizonyos időre fogadja meg, hogy tartózkodik a nősiléstől, hanem örökre. Hát nem irtózat az irtózat ez?”¹

Az evangéliumi mozgalom kibontakozása

Amikor Luther 1521. április 26-án elhagyta a wormszi birodalmi gyűlést, világos volt számára, hogy a birodalmi átok várható kihirdetése miatt nem térhet vissza Wittenbergbe, ezért már útközben megírta Lucas Cranach polgármesternek (1472–1553), hogy maga helyett tanítványát, Bartholomaeus Bernhardt (1487–1551) és professzortársát, Nicolaus Amsdorfot (1483–1565) javasolja a városi templom szószékére.² Wartburg várából pedig szeptemberben azt kérte, hogy a megsokasodott kihívásokra tekintettel Philipp Melancthonnak (1497–1560) adjanak prédikatori megbízást:³ „Örülök, hogy Wittenberg megnőtt, főleg azért örülök, hogy a távollétemben nőtt meg, hadd tájékozzék ezt látva a Gonosz, és eméssze magát!”⁴

De hogy Luther tíz hónapos kényszerű távolléte alatt mi történjék a wittenbergi egyházban, az elsősorban nem személyi kérdés volt, ahogyan azt Wartburgban Luther is fokról fokra, levélváltásról levélváltásra megtapasztalta, hanem az itt spontán kibontakozó ún. evangéliumi mozgalom belső dinamikáján múltott.⁵

¹ LVM 8: 434. o. (3736. sz.), Márton László ford.

² LVM 7: 229. o. (400. sz.).

³ LVM 7: 277–280. o. (429–430. sz.).

⁴ LVM 7: 277. o. (429. sz.), Csepregi Zoltán ford.

⁵ Vö. BRECHT 1986, 34–53. o.; LOHSE 1995, 161–168. o.

Luthernek a wittenbergi reformok felett érzett örömét⁶ különféle zavargásokról érkező hírek árnyékolták be. Alig érkezett meg 1521 májusában Wartburg várába, már arról értesült, hogy diákok és az evangéliumi mozgalom más hívei Erfurtban tettlegességre ragadtatták magukat (kövel dobálták meg egyes papok házait).⁷ Aggódott amiatt, hogy a vallási vita parasztfelkelésbe is torkollhat.⁸ Ez a félelme ugyan egyelőre alaptalannak bizonyult, de az evangélikusok több helyütt erőszakkal akadályozták meg hagyományos rítusok és szokások megtartását.

A wormszi birodalmi gyűlés után az egyházi és a világi rend viszonya, a papság kérdése, a klérus előjogai kerültek előtérbe, amivel kapcsolatban Luther két nyelven, latinul és németül megfogalmazott, *A misével való visszaélés* című művében⁹ fejtette ki a minden hívő egyetemes papságáról szóló tanítást. Ezzel viszont első kínzó kérdéséhez jutott vissza: ki helyettesítse őt odahaza távollétében? Szíve szerint való jelöltjéről, Melanchthonról írta imént idézett, elhívását szorgalmazó levelében:

„Mert ha megtörtünk minden emberi jogot és levettük az emberek válláról az igát, akkor kit érdekel még, hogy Philippus nincs felkenve, megborotválva, és hogy házas? De mégis pap, és papi feladatot lát el, ha egyáltalán a papi hivatal része az ige tanítása. Különben Krisztus sem lenne pap, aki hol a zsinagógákban, hol a hajókon, hol a parton, hol a hegyekben tanított, röviden: egymaga volt mindenki mindenütt minden órában. Ha egyszer Isten elhívta és végzi az ige szolgálatát, amit senki sem tagadhat, akkor mit számít az, hogy azok a zsarnokok [...] nem hívták el?”¹⁰

Mégis, a javasolt személyek közül senki sem vállalt vezető szerepet, hanem helyettük Luther szerzetestársa, Gabriel Zwilling (1487–1558) és professzortársa, Andreas Karlstadt (1486–1541) állt a mozgalom élére. Először az ágostonos szerzetesek kerültek reflektorfénybe, ugyanis közöttük kezdett terjedni „a házassági divat”.¹¹ Amikor Luther megtudta, hogy tanítványa, Bernhardi, a kembergi prépost szakított a cölibátussal, csodálta merészségét és elszántságát.¹² A Karlstadt júniusi vitatéziseivel¹³ megalapozott papi házasságokat ő maga is támogatta szeptemberben *Tételek a fogadalmakról* című vitairatával, amelyben a wittenbergi papokat szólí-

⁶ Vö. BRECHT 1986, 66–72. o.

⁷ LVM 7: 239., 242–243. o. (405–407., 410. sz.).

⁸ LVM 7: 247. o. (413. sz.).

⁹ LM 3: 42–152. o.

¹⁰ LVM 7: 277–278. o. (429. sz.), Csepregi Zoltán ford.

¹¹ LOHSE 1995, 154–157. o.; BUCKWALTER 1998; MOELLER 2000; ERDÉLYI 2011, 25–56. o.; BÜNZ 2017.

¹² LVM 7: 246., 264. o. (413., 424. sz.).

¹³ Karlstadt június 21-án disputált Wittenbergben a papok házasságáról. *Super coelibatu, monachatu et viduitate*. Wittenberg, 1521. VD 16. B 6123–6126. Téziseiben elvetette a papi és szerzetesi nőtlenséget, és nagyobb bűnnek tartotta az önkielégítést, mint a papok és szerzetesek nősülését.

totta meg.¹⁴ Pár hónappal később Karlstadt december 26-i eljegyzését és január 19-i esküvőjét is örömmel fogadta.¹⁵ A *Tételek*ben Luther minden szerzetesi fogadalom érvényességét megkérdőjelezte Pál apostol kategorikus megállapítása alapján: „... minden, ami nem hitből származik, az bűn.” (Róm 14,23) Részben ennek hatására, részben Zwilling prédikációitól megerősítve akasztották szögre az ágostonos barátok csuháikat és hagyták el a kolostort – Wittenbergben 1521 novemberétől kezdve. Amikor Luther ugyanebben a hónapban nyomdába küldte *A szerzetesi fogadalmak* című terjedelmes művét,¹⁶ ezzel már azoknak a volt szerzeteseknek a lelkiismeretén kívánt könnyíteni – nemcsak Wittenbergben, nemcsak az ágostonosoknak, hanem országszerte mindenkinek –, akik bensőjükben addigra elidegenedtek már a szerzetességtől: „Kósza és bizonytalan híresztelésből tudom, hogy néhányan letették nálunk a csuhát, s megijedtem, hogy talán nem elég erős lelkiismerettel döntöttek így. Ez az aggodás préselte ki belőlem ezt az iratot, hogy nevemmel és (ha van ilyen) tekintélyemmel mentsem föl őket az istenfélő, jó emberek szemében, beléjük pedig erősebb lelket öntsek.”¹⁷

Valószínűleg annak is őszintén örült Luther, hogy Melanchthon tanítványaival együtt már szeptember 29-én két szín alatt vette magához az oltáriszentséget, akiket ebben Zwilling és az ágostonosok hamarosan követtek. Ugyanígy helyeselte Luther az egész istentisztelet Zwilling-féle reformját is *A misével való visszaélés* című írásában. „A magánmise eltörlésének szükséges voltát bizonyítom mellékelt könyvemben” – írta Georg Spalatinnak (1482–1545) november 11-én a mű kéziratának kísérőlevelében.¹⁸

A könyv első része a papi rendről vallott középkori felfogást bírálja, és ezzel szembeállítja a minden hívő egyetemes papságának reformatori tanítását. A második rész fejt ki Krisztus szereztetési igéi alapján az evangélikus úrvacsora-értelmezést, elutasítva a mise áldozatjellegét és a halotti miséket. A harmadik rész középpontjába a Tízparancsolat kerül, ennek tükrében vonja Luther kritika alá az egész pápai egyházat.

Ezt az iratát a wittenbergi ágostonosoknak ajánlotta, tehát itt éppen azokhoz fordult, akik már levonták az evangélium hirdetésének tanulságát, vállalva annak

¹⁴ *Tételek a fogadalmakról* (1. tételsor). WA 8: 323–329; LM 3: 11–19. o. Vö. LOHSE 1995, 157–158. o.

¹⁵ LVM 7: 305. o. (449. sz.).

¹⁶ *De votis monasticis iudicium* (1521). WA 8: (564)573–669. Vö. BRECHT 1986: 30–34. o.; LOHSE 1995, 158–161. o. Hans Ludernek szóló ajánlása: LVM 7: 288–293. o. (440. sz.).

¹⁷ LVM 7: 293. o. (441. sz.), Csepregi Zoltán ford.

¹⁸ LVM 7: 287. o. (438. sz.), Márton Jenő ford.

gyakorlati következményeit is, ami örömmel töltötte el Luthert.¹⁹ Egyrészt őket akarta bátorítani, másrészt a hasonló döntés előtt állóknak is segítségére lenni.²⁰ A mű azonban már tekintettel volt a „hitben gyengék” csoportjára is, a fél évvel későbbi Invocavit-prédikációk majdani főszereplőire.²¹

Luther tehát a papok házasságát, a szerzetesek kiugrását és a mise átalakítását szíves-örömmel támogatta. Amikor 1521. december 5-én álruhában Wittenbergbe látogatott, e szavakba öntötte benyomásait: „Amit láttam és hallottam, mindaz nagyon tetszett nekem.”²² Wartburg várába visszatérve azzal védelmezte ezeket a reformokat, hogy van, amikor nem vitatkozni kell, hanem cselekedni.²³

Luthernek nem tetszett viszont, hogy a wittenbergi diákok októberben megzavarták az antonita szerzeteseket a koldulásban, a prédikációban és a vízszentesítés szertartásában.²⁴ Azt is megütközéssel fogadta, ha szerzetesek „lázadásszerű kilépéssel”, látványos jelenetek közepette hagyták ott kolostorukat.²⁵ De még kellemetlenebbül érintette az, amit álruhás wittenbergi útja során lépten-nyomon hallott: minden ügyben mindenki személyesen őrá hivatkozott. Ezekhez intézte 1522 elején *Óvakodás a lázadástól* című művét.²⁶ Mindezekben az eseményekben annak látta jelét, hogy az evangéliumi hitből új dogma és az evangéliumi szabadságból új kényszer kezd születni. A Wartburg várában megfogalmazott iratai azt hangsúlyozták, hogy a keresztényeket semmilyen törvény nem köti, sem a pápa törvényei, de még kevésbé „evangéliumi törvények”.²⁷

¹⁹ „Aki egy jól felállított következtetés előfeltételét elfogadja, annak a következményt is el kell fogadnia! A következmény pedig nem más, mint az, amit saját rendházadban tapasztalsz. Mert ha az evangélium ellen van az, hogy a vétkeket az ételek, helyek, személyek, az idő és más dolgok összefüggésében határozzuk meg, akkor fennmaradhatnak-e a fogadalmak, kolostorok, regulák és státútumok? Mert mindezek az evangélium ellen vannak, továbbá olyannyira igazán az evangélium ellen van ezekkel kapcsolatban vétkeket meghatározni, amennyire biztosan evangélium az evangélium” – írta szerzetestársának, Wenceslaus Linknek. LVM 7: 302. o. (446. sz.), Csepregi Zoltán ford. Vö. LM 3: 42. o.

²⁰ LM 3: 43. o.

²¹ LVM 2: 379–412. o.; LVM 6: 215–242. o.; LM 3: 42–43., 74., 77., 100–101., 106. o.

²² LVM 7: 298. o. (443. sz.), Márton Jenő ford.

²³ LVM 7: 300. o. (444. sz.).

²⁴ LVM 7: 286. o. (438. sz.).

²⁵ LVM 7: 301–302. o. (445–446. sz.).

²⁶ LVM 4: 31–47. o.

²⁷ LVM 7: 264–265. o. (424. sz.); WA.B 2: 373–375 (425. sz.). Vö. HAMM 1983.

Vita a szerzetesi fogadalmakról 1521 nyarán

A szerzetesi fogadalomról folytatott vitát és a fogadalmak érvénytelenítésére vonatkozó elképzeléseket a legegyszerűbb Luther levelezésében nyomon követni. Annak köszönhetően, hogy a wartburgi elszigeteltségben élő Luther kizárólag írásban tudott munkatársaival kommunikálni, és ez a levelezés történelmi jelentőségéhez méltóan szinte hiánytalanul fenn is maradt, a minket érdeklő hónapokban lépésről lépésre dokumentálva van és pontosan rekonstruálható a vita folyamata, valamint Luther ebben elfoglalt álláspontja.

Mint szó volt róla, Karlstadt júniusi disputációja²⁸ helyezte a cölibátus és a szüzeségi fogadalom kérdését a közérdeklődés homlokterébe. A wittenbergi professzor következtetéseivel, a papok és szerzetesek házasságának igenlésével nem is vitakozott senki, ám erőltetett biblikus érvelése elkeserítette Luthert:

„Mennyire jó volna, ha Karlstadt azon igyekezne, hogy a cölibátust alkalmasabb íráshelyekkel cáfolja! Félek, hogy csak a gúny céltáblájává teszi magát és minket. Mert micsoda értelmezés ez: Magjukat Molochnak áldozni annyit tesz, mint természetes magömléssel beszennyeződni?!²⁹ Mintha nem tudná mindenki, hogy a mag szó ezen a helyen gyermekeket és utódokat jelent, amint a 77. és a 105. zsoltár írja [Zsolt 78,5; 106,27]. Az Írásnak miért nem azokat az igéit használja föl, melyek az apostol szokása szerint ezt bujálkodásnak és tisztátalanságnak mondják? [1Kor 6,9; Gal 5,19] Azt pedig, hogy a Timóteus-levél intését az özvegy elutasításáról [1Tim 5,11] kiforgatva a cölibátusra alkalmazza, a másik oldal változatosan és sikeresen cáfolhatja meg. Nemes ügyet vállalt föl derekas igyekezettel, de szeretném, ha helyes módszerrel és kedvező kimenetellel vinné végig!³⁰ – írta barátjának, Spalatinnak, míg Melanchthonnal a következő kifogásait osztotta meg ugyanezekkel a tétélekkel kapcsolatban:

„Amit pedig a jó Karlstadt Páltól idéz, hogy a fiatalabb özvegyeket nem, csupán a hatvanévesnél idősebbeket kell kiválasztani [1Tim 5,9.11], bárcsak bizonyítani tudná ezt a következtetést! Hisz könnyen tesz ellenvetést valaki, hogy az apostol itt a jövőről szól, mert a múlt vonatkozásában már elítélte azokat az özvegyeket, akik előző fogadalmukat megszegték [1Tim 5,12], és így ez az ingatag tekintély nem lesz biztos szikla a lelkiismeret számára, pedig ilyet keresünk. Mert az a bölcselkedés, hogy jobb házasságban élni, mint égni, vagy hogy a paráznaság elkerülése érdekében akár a szőszegés vétkének vállalásával is házasodjanak [1Kor 7,2.9], ez

²⁸ *Super coelibatu, monachatu et viduitate*. Wittenberg, 1521. VD 16. B 6123–6126.

²⁹ Vö. WA.B 2: 373–375 (425. sz.).

³⁰ LVM 7: 268. o. (427. sz.), Csepregi Zoltán ford.

mi volna más, mint pusztá bölcsekedés? Mi azonban az isteni akaratról tanúskodó íráshelyet keresünk.³¹

A Római levél alapján éppen dogmatikai tankönyvet író Melanchthon viszont Karlstadtól eltérően nem a bibliai szexuáletikából, hanem a páli bűn- és kegyelemtanból indult ki, és a fogadalmak kérdésére ugyanazt a képletet alkalmazta, amelyet Pál apostol a törvénnyel kapcsolatban vezetett be: a törvényt cselekedetekkel nem, csakis hittel lehetséges betölteni. Luthert azonban ez az érvelés sem elégítette ki:

„Azt írod, hogy abból indulsz ki: a fogadalom felbontható, ha nem lehetséges betartani, nehogy csak vétek árán legyen betartható. Hát nem a lehető leghomályosabban fejezed ki magad, könyörgök? Ugye azt akarod mondani, hogy azért nem akarod fenntartani a fogadalom érvényességét, mert lehetetlen betölteni? Ezzel az erővel az isteni parancsolatokat is érvénytelenítheted! Vagy talán az a különbség, hogy a parancsolatokat Isten írta elő számunkra, míg a fogadalmat önként vállaltuk? Mi hasznunk abból, ha nem azon az alapon tartjuk fölbonthatónak, hogy lehetetlen betölteni, hanem azért, mert önként vállaltuk?! Hiszen a Szentírás szerint már Isten törvényévé lett, amit önként fogadtunk ezzel: »Tegyetek fogadalmat és teljesítétek!« [Zsolt 76,12] Ebben a vitás kérdésben tehát ne az észszerű gondolatmenetre, hanem a Szentírásra figyelj, és a fogadalmakat ne következményeik, hanem előzményeik alapján bontsd föl, tehát a fogadalomra vonatkozó törvényt és a fogadás rítusát vedd bírálat alá, én is ezen izzadok. Nem törődöm veled, hogy teljesíthető-e vagy nem, ezzel az érveléssel semmire sem mégy nálam, hiszen így a válást is igazolhatnád veled, ha a házaselek lélekben egyáltalán nem felelnek meg egymásnak. Úgy látom azonban, hogy a következőt kell tisztáznom: érvényes-e a fogadalom vagy nem?»³²

Túl az érvelések gyenge pontjainak kipécézésén (mind Karlstadt, mind Melanchthon gondolatmenetében) Luthert alapvetően két dolog zavarta ezekben a teológiai konstrukciókban. Az egyik az volt, hogy összemossák a cölibátusban élő világi papok és a szüzességi fogadalmat tett szerzetesek problémáját:

„Még nem győztetek meg, hogy egyformán kell vélekedni a papok és a szerzetesek fogadalmáról. Nem hagy ugyanis nyugodni engem az a körülmény, hogy míg a papok rendjét az Isten szabadnak alkotta meg, addig a szerzetesekét nem, akik állapotukat maguk választották és ajánlották föl Istennek”³³ – írta még udvarias megfogalmazásban Melanchthonnak, ám Spalatinnal szemben már nem tett lakatot a szájára: „Házigazdámtól megkaptam a dialógusokat és Karlstadt két nyomtatott

³¹ LVM 7: 264. o. (424. sz.), Csepregi Zoltán ford. Ugyanebben a levélben és ugyanebben a kontextusban fordul elő az emlékezetes „Vétkezz bátran” felszólítás.

³² LVM 7: 271. o. (428. sz.), Csepregi Zoltán ford.

³³ LVM 7: 263. o. (424. sz.), Csepregi Zoltán ford.

ívét. Istenem! A mi wittenbergi társaink már a szerzeteseket is kiházásítják? Az én fejemet bizony nem fogják bekötni!”³⁴ A világi pap Karlstadt és a világi humanista Melanchthon szemlátomást kevés érzékenységet tanúsított a fogadalmas szerzetesek különleges állapotával szemben. És éppen ez a különbség, ti. hogy Luther munkatársaitól eltérően belülről tapasztalta meg a szerzetesi fogadalom valóságát, tehát ez a személyes érintettség mutatkozott meg a másik alapvető kritikai észrevételben is. Luther alapvetően nem írásmagyarázati, de nem is dogmatikai problémaként, hanem lelkigondozói kihívásként fogta fel a fogadalmak kérdését.³⁵ Az foglalkoztatta, hogy mit válaszoljon a tőle tanácsot, megerősítést, vigasztalást, útmutatást váró szerzetestársainak:

„Most talán más dolgába ártom magam. De ez a mi ügyünk is, ha Karlstadt igyekezetét siker koronázza. Mert mi kockázatosabb volna annál, hogy házasságra biztatja a nőtlenek ekkora tömegét ilyen megbízhatatlan és ingatag írásbizonyítékok alapján, hogy később szakadatlan lelkiismeret-furdalás gyötörje őket, és súlyosabb keresztet hordozzanak, mint annakelőtte?! Én is azt kívánom, hogy a nőtlenség szabadon választható állapot legyen, ahogy ez az evangéliumból is következik, de még nem igazán tudom, hogyan építsem föl a gondolatmenetemet. De Karlstadtot hiába is figyelmeztetem, biztosan nem akarja visszafogni magát, tehát hagyni kell.”³⁶

Luther nem szorítkozott a vitában a kibic kényelmes szerepére, hanem – mint fent már szó volt róla – szeptemberben maga is közzétett egy *Tételek a fogadalmakról* című vitairatot,³⁷ noha ezt sem tekintette a kérdés megnyugtató megoldásának:

„Küldöm a *Themata de votist*, melyben bár nincs semmi új, ami kérdéseiteket megválaszolná, ha megjelenik, az ellenfelek szemében mégis valami újnak és borzasztónak fog tűnni. Philippus azon erőlködik, hogy a fogadalmat megtartásának lehetetlen volta miatt oldja föl; erről én semmit sem írtam, és nem is hiszem, hogy ez tárgyalható lenne úgy, hogy a lelkiismeret bizalommal és biztonságban megkapaszkodhasson benne, hiszen látjuk ezt.”³⁸

Luther megoldási javaslata 1521 őszén

Luther ugyan fent idézett leveleiben azt írta, hogy „még nem igazán tudom, hogyan építsem föl a gondolatmenetemet”, és hogy tételeiben „nincs semmi új, ami kérdéseiteket megválaszolná”, a szeptember folyamán papírra vetett szövegeiben

³⁴ LVM 7: 266. o. (426. sz.), Csepregi Zoltán ford.

³⁵ Vö. BULTMANN–LEPPIN–LINDNER 2007; SVINTH-VÆRGE PÖDER 2015.

³⁶ LVM 7: 268. o. (427. sz.), Csepregi Zoltán ford.

³⁷ *Tételek a fogadalmakról* (1. tételsor). WA 8: 323–329; LM 3: 11–19. o.

³⁸ LVM 7: 279. o. (430. sz.), Csepregi Zoltán ford.

mégis fokozatosan kirajzolódik *A szerzetesi fogadalmak* című későbbi magisztrális mű rendszerkritikus gondolatmenete.³⁹ A kézirattal novemberre készült el, ám a megjelenésre 1522 februárjáig kellett várni, konfliktuskerülő társai ugyanis tudatosan visszatartották a traktátust, amíg ezt Luther távolléte okán csak megtehették.

Az irat megfogalmazásával egykorú leveleiben a reformátor nem rejtette véka alá nagyívú tervét. „A szerzetesek és a papok fogadalmaival kapcsolatban ugyanis Philippusnak és nekem szilárd szövetségünk van, tudniillik, hogy el kell törölni és érvényteleníteni kell őket. Ó, az a galád, sokpikkelyű Antikrisztus, hogy segítségével a Sátán a keresztény hit minden titkát lerombolta!”⁴⁰ – írta például 1521. november 1-jén.

A fent idézett szövegekben már utalásszerűen kirajzolódik az új koncepció két alappillére. Az egyik az, hogy a fogadalmakat nem következményeik, hanem előzményeik alapján tekinti érvényesnek vagy érvénytelennek, tehát nem azt vizsgálja, felbonthatóak vagy visszavonhatóak-e, hanem azt, hogy tehet-e az ember egyáltalán érvényes fogadalmat az adott tárgyban. A másik ugyanennek a gyakorlati aspektusa: a fogadalom megszegése megterheli a lelkiismeretet, ám ha valaki eleve tulajdon lelkiismerete ellenére tett fogadalmat, akkor ezt a fogadalmat nemcsak lehetséges, hanem szükséges is érvényteleníteni. A lelkiismeret szempontja, amelyet, mint láttuk, a vitában főleg Luther érvényesített, a fogadalmak kérdését a dogmatika területéről egyre inkább a poimenika hatáskörébe utalta.⁴¹

A szerzetesi fogadalmak című mű kifejtő részében Luther azt az érvelést követi, amelyet Pál apostol a Galata levélben a körülmetélkedés kérdésében alkalmaz: természetesen minden kereszténynek szabad döntése, hogy követi-e a mózesi törvényt vagy nem. De ha a törvényt kényszerből, meggyőződése ellenére vagy megtévesztés folytán követné, az a Krisztusban kapott szabadság elárulása, azaz hitetlenség és bűn lenne. A fogadalmak kérdését ezzel Luther a kánonjog területéről (amely a feloldás és érvénytelenítés eseteivel foglalkozott) az istenfélelem és istentelenség, a hit és a hitetlenség éles határvonalára helyezte.⁴² A dilemma kiélezésében csöppet sem maradt el Pál apostol határozottságától.

³⁹ Vö. MOELLER 1998; BULTMANN–LEPPIN–LINDNER 2007.

⁴⁰ LVM 7: 284. o. (435. sz.), Csepregi Zoltán ford. Lásd továbbá: „Elhatároztam immár azt is, hogy meg fogom támadni a szerzetesi fogadalmakat, és megszabadítom az ifjakat a nötlenségnek pokoli kínjától, az undok és kárhozatos magömlésektől.” LVM 7: 287. o. (438. sz.), Márton Jenő ford.

⁴¹ LVM 7: 279. o. (430. sz.): „Itt a kérdésnek azzal az oldalával foglalkoztam, mely megbízhatóan és megnyugtatóan vigasztalja és szabadítja fel a fogadalom alól a lelkiismeretet, ez az istentelenség és az istenfélelem kérdése. Mászt is fogok küldeni, amiben bővebben van szó a jogos és istenfélő fogadalmakról, meddig tarthatók meg, de ezeket is az istenfélelem és az istentelenség szempontjából vizsgálom.” Ez a „más” lesz a második tétel sor a fogadalmakról: WA 8: 330–335.

⁴² LVM 7: 279. o. (430. sz.); vö. Maihold 2017, 53–55. o.

A mű felütését az a tétel képezi, hogy a fogadalmak nem Isten ígéjén alapulnak, sőt azzal ellentétesek. Ezután Luther sorban bemutatja, hogy a fogadalmak ellentétesek a hittel, ellentétesek az evangéliumi szabadsággal, sőt Isten parancsolatainak is ellentmondanak, nevezetesen az elsőnek, amely az embertől nem kíván egyebet, csakis hitet. Szokásos „mindennek a fordítottja igaz” paradox stílusával jut el Luther addig a gondolatig, hogy nem mi kötelezzük el magunkat Istennek, hanem éppen ő tett nekünk fogadalmat – már a keresztségben, és ez minden későbbi fogadkozást szükségtelenné és érdektelenné tesz.

Említettem, hogy élethelyzeténél fogva elsősorban Luther számára volt személyes ügy a fogadalmak kérdése. Ezt a személyes érintettséget mindennél jobban kiemeli a mű ajánlásának címettje, aki nem más, mint Hans Luther (†1530), a reformátor édesapja. A Luther-életrajzokból közismert tény, hogy az apa nem a kolostort, hanem a családi életet szánta fiának; hogy tartósan megharagudott rá, amikor az beöltözött barátának; hogy ebben a nagy pálfordulásban (Luther erfurti döntését diáktársai hasonlították Pál apostol nevezetes fordulatához) éppen nem Isten, hanem inkább a Sátán munkáját vélte felismerni. És tizenhat év szerzetesi karrier után Luther igazat adott apja értékítéletének és helyzetértékelésének:

„Mert voltaképpen az én fogadalmam nem ért egy fityinget sem; hiszen általa kivontam magamat apám hatalma és akarata alól, pedig ez alá az Isten rendelt. Sőt mi több: egészen istenellenes dolgot műveltem. Mert hogy nem Istentől való dolog volt, nemcsak az mutatta, hogy szülői tekintélyed ellenére történt, hanem az is, hogy nem történt szívesen és önként. Ráadásul fogadalmam pusztán emberi tanításra, babonás képmutatók tanítására volt építve, melyet Isten el nem rendelt.”⁴³

Márpedig ha a fogadalom az engedelmesség ellenére, a Krisztus-hit ellenére, az istenfélelem ellenére, a lelkiismeret ellenére, csupán szokásból, tekintélytiszteletből, tévedésből, vagy ami még rosszabb, érdemszerzésből, gőgből vagy képmutatásból tételik, akkor az a fogadalom eleve semmis:

„Hanem visszatérek az előbb mondottakra, Édesapám, és újra mondom: Ki akarsz engem ragadni a szerzetesi életből? De hogy ezzel ne dicsekedhessél, már az Isten megelőzött és kiragadott engem maga. Mert van-e annak jelentősége, hogy hordom a kámzsát és a tonzúrát, avagy leteszem? Pál apostol azt mondja: »Minden a tietek, ti viszont Krisztuséi vagytok.« [1Kor 3,22–23] És én a kámzsáé volnék, nem pedig inkább a kámzsa az enyém? Az én lelkiismeretem szabad, és meg van váltva, ami pedig a legnagyobb és legtökéletesebb szabadság. Így most szerzetes is vagyok, nem is. Hanem új teremtménye vagyok, nem a pápának, de Krisztusnak.”⁴⁴

⁴³ LVM 7: 289–290. o. (440. sz.), Márton Jenő ford.

⁴⁴ LVM 7: 291. o. (440. sz.), Márton Jenő ford.

A lelkipozíciós válasz következményei

1521. november elején még be sem fejezte Luther a *Szerzetesi fogadalmak* című iratát, de már tisztában volt vele, milyen hatást fog dolgozata kiváltani. A *misével való visszaélés* című művét ugyanis november 1-jén ajánlotta wittenbergi ágostonos szerzetestársainak, és az ajánlásban felkészítette őket a rájuk váró üldöztetésre: „De mi lesz majd, ha titeket ezen az egész világon, még az igaz, okos, szent és bölcs emberek is kigúnyolnak, meggyaláznak, bűnösnek, becstelennek és istentelennek mondanak, mivelhogy ti, ilyen kevesedmagatok, minden egyházi és emberi rendnek megváltoztatására, az emberi értelem ellenére, egyedül vállalkoztatok?”⁴⁵ A sok fenyegetés, veszély és szenvedés között különösen kiemeli az erőtlenséget és az emberi gyengeség kockázatát: „És azért, mert ezt átéreztem és átgondoltam, megírom nektek ezt a levelet, vigasztalására és erősítésére a gyengéknek, akik a támadások és csüggedő lelkiismeret viharát, erejét nem tudják elviselni.”⁴⁶

A kézirat lezárása után pedig így foglalta össze indítékait Spalatinnak: „Kósza és bizonytalan híresztelésből tudom, hogy néhányan letették nálunk a csuhát, s megijedtem, hogy talán nem elég erős lelkiismerettel döntöttek így. Ez az aggodás préselte ki belőlem ezt az iratot, hogy nevémmel és (ha van ilyen) tekintéllyemmel mentsem föl őket az istenfélő, jó emberek szemében, beléjük pedig erősebb lelket öntsek. Tény, hogy a szerzetesi fogadalmakat ma önmagában az a körülmény is elítéli, hogy Isten igéjével nem foglalkoznak a kolostorokban, hanem ott ehelyett merő emberi hazugságok dívának. Bárcsak a mi fejedelmünk is felszámolná végre wittenbergi Bét-Ávenjét [Hós 4,15; 10,5]!”⁴⁷

Titkos wittenbergi útja (december elején) döbbséget okozott rá Luthert, hogy traktátusa hatását még így is alulbecsülte. Természetesen a kritikus hangok sem hiányoztak, még reformátortársai között akadtak olyanok, akik a köznyugalom fenntartása érdekében józan, racionális érvekkel keltek a papi nőtlenség és a szerzetesi szüzesség pártjára: „Könyörgök, ha igaz az, hogy a cölibátust és a szerzetesi fogadalmakat az isteni kijelentés elítéli, ami nem lehet kétséges, akkor hogyan lehet mégis más tanítással próbálkozni? Vajon folyamatosan csak vitatkozunk Isten igéiről, s a tettekől mindig visszariadunk? De mit mesélek a süketeknek?!”⁴⁸ – írta az óvatoskodó Spalatinnak.

⁴⁵ LM 3: 42. o., Hamvas József ford.

⁴⁶ LM 3: 43. o., Hamvas József ford. Fent említettem, hogy a mű sok ponton egybecseng a fél évvel későbbi *Invocavit*-prédikációkkal.

⁴⁷ Azaz a wittenbergi Mindenszentek-káptalant, amely a választófejedelem ereklyegyűjteményét is gondozta. LVM 7: 293. o. (441. sz.), Csepregi Zoltán ford.

⁴⁸ LVM 7: 300. o. (444. sz.), Csepregi Zoltán ford.

De nem is ez a visszhang keltett meglepetést, hanem a másik oldal, a lelkes támogatók reakciója. A szász ágostonos rendtartomány szerzetesei, akik már korábban is osztották egykori vikáriusuk, Luther reformgondolatait, most tömegesen hagyták el a kolostorokat. „Nem helyeslem ezt a lázadászerű kilépést, mivel békében és barátságosan is el tudtak volna egymástól búcsúzni. Te ügyelj a küszöbön álló rendkáptalanon, hogy pártját fogd az evangéliumnak, és véd meg!”⁴⁹ – kérte valamikori novíciustársát, bizalmas barátját, Johannes Langot (1488–1548), aki a legnépesebb rendháznak, az erfurtinak volt ekkor az elöljárója.

A rendtartomány vikáriusának, Wenceslaus Linknek (1483–1547) pedig részletes levélben adott tanácsokat a helyzet kezelésére: az adott körülmények között Kyros bölcsességét javasolta neki (engedje, aki menni akar, és ne nógassa azt, aki inkább maradna) és Jeremiás türelmét (közben szolgálja csak tovább Bábelt, tartsa meg addigi öltözékét és életformáját). „Természetesen nekem sem tetszik ez a lázadászerű kolostorelhagyás, amiről hallottam. Mert kölcsönös egyetértésben és békében kellett volna egymástól elválni, hacsak ez nem a meggondolatlanul és istentelenül tett fogadalom büntetése volna, ti. hogy zűrzavarban bomolják föl az, amit istentelen paktum hozott létre.”⁵⁰ A kilépések rendszerszintű kezelését Luther a két héttel később, 1522 vízkeresztjén esedékes rendtartományi gyűléstől várta, amelyre viszont az események felgyorsulása miatt már nem is került sor.

A következmények felsorolásába kívánczik az 1523-as apácaszöktetés esete is, hiszen Katharina von Borát (1499–1552) és társait is ugyanezen Luther-irat olvasása készítette döntésre. A szökevényeket védelmébe vevő röpiratban Luther a lelkiismereti szabadság programjának a szintjére emeli a szerzetesi fogadalmak érvénytelenségének az ügyét: „Mert amit teszünk, azt Isten nevében tesszük, és nem félünk miatta a nyilvánosságtól. Adná Isten, hogy ezen vagy más úton az összes rabságba ejtett lelkiismeretet sikerülne kimentenem s az összes zárdát kiürítenem.”⁵¹

⁴⁹ LVM 7: 301. o. (445. sz.), Csepregi Zoltán ford.

⁵⁰ LVM 7: 302. o. (446. sz.), Csepregi Zoltán ford.

⁵¹ LVM 7: 347. o. (602. sz.), Paulik János ford. Lásd még uo. 349. o.: „És hogy azok, akik e tekintetben nekik segítséget és tanácsot nyújthattak, a keresztény szeretet kötelességénél fogva tartoztak a lelkeket és lelkiismereteket kiszabadítani.” Vö. PABST 2007.

Kitekintés: Paul Speratus párhuzamos válaszkísérlete 1522 elején

Paul Speratus (1484–1551), a kánonjog doktora, Johann Eck (1486–1543) freiburgi tanítványa⁵² 1521-ig a würzburgi dóm prédikátora volt.⁵³ Ekkor hagyta el állását (nem teljesen világos körülmények között) ágyasával, egy salzburgi polgárlánnyal együtt, akivel 1517 óta élt „titkos házasságban”, hogy egy Budára szóló hívásnak tegyen eleget.⁵⁴ Útközben Bécsben ez a viszonya keltett botránkozást: egy szerzetes heves szónoklatban buzdított a kánoni életmódra.⁵⁵ Speratus lehetőséget kapott, hogy 1522. január 12-én a Stephansdom szószékén védekezzék, prédikációjában élesen támadott a keresztségi fogadalom kivételével minden fogadalmat: főleg a szerzetességet és a cölibátust (az elvi tisztázástól nála viszont hosszú út vezetett a gyakorlati következmények egyenes vállalásáig).⁵⁶ A bécsi teológiai fakultás erre válaszul a kiközösítés terhe mellett idézte meg őt egy kihallgatásra, amelyre végül nem került sor.

A bécsi összeütközés egyértelműen meghiúsította Speratus budai reményeit, ezért elhagyta a Duna völgyét, hogy Brünn és Prága érintésével térjen vissza Németországba. Ez az útvonal vezette Morvaiglóra (ma Jihlava, Csehország), ahol a plébános nem sokkal korábban halt meg, ezért Speratus azonnal meghívást kapott az ugyancsak betöltetlen prédikátori állásra. Titkos hitvesét bibliai mintát követve a nővéreként adta ki, a valódi viszonyról a morvaiglóiak még évekig nem értesültek.

Prédikációi miatt Speratus hamarosan összetűzésbe került a morvaiglói Szent Kereszt templom domonkosáival, akik rossz szemmel nézték az addig gyéren látogatott plébániatemplom népszerűségének növekedését. Feljelentésükre⁵⁷ II. Lajos király (1506–1526) július 25-én elrendelte a városnak Speratus elbocsátását, egyidejűleg intézkedett „a lutheránus eretneknek” Thurzó Szaniszló (1470–1540) olmtüzi

⁵² *Disputatio Joan. Eckii Theologi Viennae Pannoniae habita*. Miller, Augustae, 1517. VD16. E 314.

⁵³ BRECHT 2003.

⁵⁴ Útjáról maga Speratus tudósít bécsi prédikációjának előszavában: *Von dem hohen gelübd der tauff*. Königsberg, 1524. VD16. S 8279. Fol. A2r–v; KÖNIG 1962, 29–30. o. Továbbá: „Ich war gen Ofen zu eynem prediger bestellt und auffgenommen, war gleich daran, solt mich hinab rollen lassen, da fiengen die tolln theologie zu Wien eyn spil mit mir an.“ *Wie man trotzen soll auffz creutz*. Cranach, Wittenberg, 1524. VD16. S 8280. KÖNIG 1963, 114. o.

⁵⁵ *Von dem hohen geluebd der Tauff*. VD16. S 8279. Fol. A2r; KÖNIG 1962, 29. o.

⁵⁶ Speratus beszéde (*Von dem hohen gelübd der tauff*) 1524-ben jelent meg Brandenburgi Albertnek szóló ajánlással Königsbergben: VD16. S 8279. Kiadása: KÖNIG 1962, 29–63. o. Vö. BUCKWALTER 1998, 204–206. o.

⁵⁷ *Wie man trotzen soll auffz creutz* (1524). VD16. S 8280. Fol. C1r; KÖNIG 1963, 114. o.

püspök elé való megidézéséről.⁵⁸ Hosszas időhúzó jogászkodás után a prédikátor 1523-ban meg is jelent Olmützben, de itt sem perre, sem vizsgálatra nem került sor, hanem kompromisszumos megoldásként (amely a legtöbb félnek nem jelentett presztízsveszteséget) a tartományi gyűlés végén eljárás nélkül bebörtönözték az olmützi városházán, s könyveinek nyilvános megégetése után kiutasították Morvaországból.⁵⁹

Nyolc hét után szabadult ki Speratus olmützi fogságából (a hagyomány szerint az *Eljött hozzánk az üdvösség* kezdetű korált, a megigazulásról szóló hitvallását is itt írta).⁶⁰ Ez azon ritka esetek egyike, ahol valamiképp bizonyítható a hitvallóként tisztelt Brandenburgi testvérek közbenjárása egy reformátor érdekében.⁶¹ Brandenburgi Albert (1490–1568) és Speratus személyes tárgyalására 1523. november 29-én került sor Wittenbergben, ahol a német lovagrend nagymestere, a későbbi porosz herceg Königsbergben kínált neki udvari lelkészi állást.⁶²

A bécsi prédikáció Königsbergben 1524-ben megjelent szövegét az előszó tájékoztatása szerint Speratus 1523 tavaszán olmützi fogságában emlékezetből írta le újra, miután az eredeti kéziratot könyveivel együtt elvették (s valószínűleg más reformátori iratokkal együtt elégették). Bár egy évvel korábban küldött ugyan egy másolatot Luthernek, aki egyet is értett annak kinyomtatásával,⁶³ de Wittenbergben végül semmit sem tettek az ügy érdekében. Speratus meglepő módon később sem használta föl az eredeti szövegnek ilyen szerencsésen megőrződött másodpéldányát. Ajánlása végén Speratus mégis kifejezetten utal rá, hogy műve még Luther A

⁵⁸ E két levél német fordításai: LEUPOLD VON LÖWENTHAL 1861, 47–48. o. Thurzó Szaniszló tiltó rendelkezését az olmützi krónika is megörökítette: „1522. Nach Bartholomaei hat man königliche Briefe auf dem Rathhause vorgelesen wegen Martin Luthers und des Predigers Sohn zu Iglau, welch Letzterer zu Iglau nicht mehr hat predigen dürfen. A. (B wegen Martin Luthers unnd des Predigers zue Iglaw, unnd die Lutherische Predig dem von Iglaw verbothen zu predigen).” DUDÍK 1858, 5. o.

⁵⁹ *Wie man trotzen soll auffs creutz.* VD16. S 828o. Fol. B2v–3r, D2r; KÖNIG 1963, 110–111. o.; LEUPOLD VON LÖWENTHAL 1861, 54. o. Az olmützi krónika közlése szerint: „Am Donnerstag vor Misericordiae [1523. 4. 16.] hat man den Paul Sperat, Prediger von Iglau, in den Thurm gesetzt, und den Freytag darauf die Lutherischen Bücher samt neuen Testament in Gegenwart Ludwig Königs auf dem Ring verbrennt. A. u. B. (B. König Ludwig ist denselben Tag weggefahren). Den Freytag nach Auffarthstag [1523. 5. 15.] hat der Rath eine Zusammenkunft wegen des Sperats gehabt, den Dienstag vor Margaretha ist er wider ledig worden [1523. 6. 9.]. A. u. B.” DUDÍK 1858, 6. o.

⁶⁰ LEUPOLD VON LÖWENTHAL 1861, 55. o.; DUDÍK 1858, 6. o.

⁶¹ Speratus ugyanis utólag Brandenburgi Albertnek mondott köszönetet szabadulásáért, neki ajánlva bajt hozó bécsi prédikációjának 1524-es königsbergi kiadását: *Von dem hohen geluebd der Tauff.* VD16. S 8279. Fol. A2v; KÖNIG 1962, 30. o.

⁶² LEUPOLD VON LÖWENTHAL 1861, 56–57. o.

⁶³ LVM 7: 326–327. o. (490–491. sz.).

szertzesi fogadalmak című röpiratának⁶⁴ 1522. februári megjelenése előtt született, tehát a fogadalmakat még azelőtt vonta bírálata alá, mielőtt Luther művét olvashatta volna. Állítását a kutatás ellenőrzés nélkül elfogadta, holott tény, hogy a kérdéses Luther-irat már 1522 folyamán eljutott Speratushoz.⁶⁵

Elsőnek Martin Brecht vette a fáradságot, hogy összehasonlítsa Luther és Speratus azonos témájú két művét. A problémát Speratus a keresztségi fogadalom felől közelíti meg. Ennek összefüggésében relativizálja a szertzesi fogadalmak súlyát és érvényességét. Csak ezután szólaltatja meg a szüzességgel és a nőtlenséggel kapcsolatos, egymásnak is ellentmondó újszövetségi íráshelyeket. Ezek alapján a szüzességi fogadalmakat Speratus a szabadság és a visszavonhatóság tartományába sorolja. A kritika éle az egyházvezetés, a teológusok és a gyóntatók ellen irányul. Speratus érvelése ugyan lényeges gondolatokat vesz át Luthertől, de önállóan és következetesen épül föl. Szó sincs utánzásról, a nyomdába szánt változat mégis egyértelműen Luther szövegének ismeretében készült. Meg kell hagyni, hogy Speratus – Luther markáns gondolatmenetével egyidejűleg – képes volt a saját hangján megszólalni és a teológiai viták terében egy hasonlóan jól felépített, meggyőző álláspontot kifejteni. Speratus nagy formátumú koncepciójának eredetiségéhez tehát kétség nem férhet, mint ahogy ahhoz sem, hogy érvkészletét az 1522 óta olvasott könyvek érdemben gazdagították.⁶⁶

Bibliográfia

Rövidítések

LM = D. LUTHER Márton: *Művei*. Szerk. Masznyik Endre. 1–6. köt. Wigand, Budapest–Pozsony, 1904–1917.

LVM = *Luther válogatott művei*. 2–9. köt. Szerk. Csepregi Zoltán et al. Luther, Budapest, 2011–2020.

VD16 = *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*. 1–25. köt. Hiersemann, Stuttgart, 1983–2000. www.vd16.de.

WA = LUTHER, Martin: *Werke. Kritische Gesamtausgabe* („Weimarer Ausgabe”). 1–73. köt. Böhlau, Weimar, 1883–2009.

WA.B = LUTHER, Martin: *Werke. Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel*. 1–18. köt. Böhlau, Weimar, 1930–1985.

⁶⁴ *De votis monasticis iudicium* (1521). WA 8: (564)573–669.

⁶⁵ *Von dem hohen geluebd der Tauff*. VD16. S 8279. Fol. A3r–v; KÖNIG 1962, 30–31. o.; LVM 7: 326–327. o. (491. sz.).

⁶⁶ BRECHT 2003, 109–112. o.

Források és szakirodalom

- BÜNZ, Enno: Luther und seine Mitbrüder. Das Wittenberger Augustinerkloster in der Reformationszeit. In: Irene Dingel et al. (szerk.): *Initia Reformationis. Wittenberg und die frühe Reformation*. EVA, Leipzig, 2017. 101–117. o. (Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie 33.)
- BRECHT, Martin: *Martin Luther*. 2. köt. *Ordnung und Abgrenzung der Reformation, 1521–1532*. Calwer, Stuttgart, 1986. 3. kiad. 1990.
- BRECHT, Martin: Erinnerung an Paul Speratus (1484–1551), ein enger Anhänger Luthers in den Anfängen der Reformation. *Archiv für Reformationsgeschichte*, 94. évf. 2003. 105–133. o.
- BUCKWALTER, Stephen E.: *Die Priesterehe in Flugschriften der frühen Reformation*. GVH, Gütersloh, 1998. (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 68.)
- BULTMANN, Christoph – LEPPIN, Volker – LINDNER, Andreas (szerk.): *Luther und das monastische Erbe*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2007. (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 39.)
- DUDÍK, Beda (szerk.): *Olmützer Sammel-Chronik vom Jahre 1432 bis 1656*. R. Rohrer's Erben, Brünn, 1858.
- ERDÉLYI Gabriella: *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban*. Libri, Budapest, 2011.
- HAMM, Berndt: Martin Luthers Entdeckung der evangelischen Freiheit. *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 80. évf. 1983/1. sz. 50–68. o. = In: Berndt Hamm: *Der frühe Luther. Etappen reformatorischer Neuorientierung*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2010. 164–182. o.
- KÖNIG, Hans-Joachim: Aus dem Leben des Schwaben Paulus Speratus. *Blätter für Württembergische Kirchengeschichte*, 62. évf. 1962. 7–63. o.
- KÖNIG, Hans-Joachim: Aus dem Leben des Schwaben Paulus Speratus. *Blätter für Württembergische Kirchengeschichte*, 63. évf. 1963. 104–138. o.
- LEUPOLD VON LÖWENTHAL, Martin: *Chronik der königlichen Stadt Iglau (1402–1607)*. Szerk. Christian d'Elvert. R. Rohrer's Erben, Brünn, 1861. (Quellen-Schriften zur Geschichte Mährens und Österr.-Schlesiens, 1. Sektion: Chroniken, I/2.)
- LOHSE, Bernhard: *Luthers Theologie in ihrer historischen Entwicklung und in ihrem systematischen Zusammenhang*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1995.
- MAIHOLD, Harald: „Himmel und Erde” – Die Abgrenzung von forum internum und forum externum in der frühen Neuzeit. In: Michael Germann – Wim Decock (szerk.): *Das Gewissen in den Rechtslehren der protestantischen und katholischen Reformationen*. EVA, Leipzig, 2017. 51–71. o. (Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie 31.)
- MOELLER, Bernd: Die frühe Reformation in Deutschland als neues Mönchtum. In: uő (szerk.): *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1996*. GVH, Gütersloh, 1998. 76–91. o. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 199.) = In: uő: *Luther-Rezeption. Kirchenhistorische Aufsätze zur Reformationsgeschichte*. Szerk. Johannes Schilling. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2001. 141–155. o.

- MOELLER, Bernd: Wenzel Lincks Hochzeit. Über Sexualität, Keuschheit und Ehe im Umbruch der Reformation. *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 97. évf. 2000/3. sz. 293–318. o. = In: uő: *Luther-Rezeption. Kirchenhistorische Aufsätze zur Reformationsgeschichte*. Szerk. Johannes Schilling. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2001. 194–218. o.
- PABST, Vera Christina: „... *quia non habeo aptiora exempla*”. *Eine Analyse von Martin Luthers Auseinandersetzung mit dem Mönchtum in seinen Predigten des ersten Jahres nach seiner Rückkehr von der Wartburg 1522/1523*. Lit, Münster, 2007.
- SVINTH-VÆRGE PÖDER, Christine: Gewissen oder Gebet. Die Rezeption der Römerbriefvorlesung Luthers bei Karl Holl und Rudolf Hermann. In: Christine Helmer – Bo Kristian Holm (szerk.): *Lutherrenaissance. Past and present*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2015. 54–73. o. (Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte 106.)